

УДК 061.2:3427(477)

Тімашов В. О.,

доцент кафедри цивільних та кримінально-
правових дисциплін Українського державного
університету фінансів та міжнародної торгівлі,
кандидат юридичних наук

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розглянуто історичні передумови зародження громадських організацій у світі. Проаналізовано національне законодавство з питань регулювання діяльності громадських організацій. Наведено основні напрямки діяльності громадських організацій, урахувавши специфіку соціального та економічного стану в Україні. Зроблені припущення щодо ефективності подальшої діяльності громадських організацій в Україні та запропоновано основні напрями вдосконалення системи діяльності громадських організацій.

Ключові слова: права людини, громадська організація, Конституція України, Паризькі принципи, судовий захист, Європейський суд з прав людини, правозахисні організації.

Рассмотрены исторические предпосылки зарождения общественных организаций в мире. Проанализировано национальное законодательство по вопросам регулирования деятельности общественных организаций. Приведены основные направления деятельности общественных организаций, учитывая специфику социального и экономического положения в Украине. Сделаны предположения относительно эффективности дальнейшей деятельности общественных организаций в Украине и предложены основные направления совершенствования системы деятельности общественных организаций.

Ключевые слова: права человека, общественная организация, Конституция Украины, Парижские принципы, судебная защита, Европейский суд по правам человека, правозащитные организации.

The article deals with the historical background of the emergence of NGOs in the world. Analyzed national legislation on the regulation of NGOs. The basic activities of NGOs, given the specificity of the social and economic situation in Ukraine. Made assumptions about the effectiveness of future activities of NGOs in Ukraine and the main directions of improving the system of public organizations.

Keywords: human rights, NGO, the Constitution of Ukraine, the Paris Principles, judicial protection, the European Court of Human Rights, human rights organizations.

Актуальність проблематики. Невід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства є різноманітні об'єднання громадян. Їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування, можуть подавати до органів публічної влади пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства з питань прав людини і певною мірою є органами громадського контролю за діяльністю держави.

Ступінь наукової розробки. Науково-теоретичною базою статті стали наукові доробки відомих вчених: Дзюбка І.С., Левківський К.М., Андрущенко В. П., Лациба М.В., Шимчук А.О.

Метою статті є з'ясування ролі громадських організацій у здійсненні захисту прав людини. Для досягнення даної мети нами буде виконано ряд завдань, а саме: визначено перелік найбільш поширених громадських організацій, які здійснюють захист прав громадян, виділено основні новели законодавства, що регулює порядок реалізації права на об'єднання громадян, окреслено ключові проблеми України у сфері захисту прав громадян.

Виклад матеріалу. Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже у стародавніх суспільствах. У різних народів виникають різноманітні громадські об'єднання, що впливають на суспільно-політичний розвиток. До таких можна віднести численні філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, різноманітні таємні організації (наприклад, масонські ложі або товариства декабристів) і політичні клуби Нового часу. Паралельно відбувалося осмислення сутності громадських об'єднань, їх місця і ролі в суспільстві. Починаючи із Середньовіччя, мислителі намагалися розрізнити державу і суспільство. Вже у XVIII ст. Ш. Монтеск'є розглядає їх як окремі феномени. На початку XIX ст. цей підхід в І. Канта втілюється в концепцію громадянського суспільства, що характеризується правовим статусом і свободою. За вченням К. Маркса та його послідовників, політичні відносини в державі виступають як суспільні, оскільки держава є похідною від суспільства. Відповідно й виникнення громадських об'єднань – процес об'єктивний, закономірний, зумовлений потребою людей у колективній творчості розвитку ініціативи, здібностей. Лише через об'єднання індивід досягає особистої свободи.

З розширенням демократії і зростанням рівня політичної культури посилюється тенденція до урізноманітнення громадських об'єднань у соціально-політичному житті, їх впливовості в конкретно-історичних ситуаціях, зрештою, до їх чіткої диференціації на громадські організації і громадські рухи. Причому особлива активність названих об'єднань, а також

динаміка їхнього розростання та впливу спостерігаються в суспільствах перехідного типу, в яких одночасно виникає безліч складних суспільно-політичних проблем.

Загальноприйняте в сучасній політології поняття «громадські організації і рухи» виникло на основі ширшого поняття «суспільні об'єднання» як більш наближеного до сучасних суспільно-політичних реалій. Виходячи зі специфіки діяльності громадських організацій і рухів, слід розглядати їх диференційовано. Громадські організації – це масові об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій у сучасному світі є такі: профспілки; організації інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі організації; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства; творчі спілки; різноманітні земляцтва, фонди, асоціації, товариства і т. ін. Їх характерною ознакою є документальне оформлення мети і завдань, організаційно-структурне забезпечення, що, власне, й відрізняє їх від громадських рухів. Громадські рухи також мають масовий характер і створюються з певною метою. Однак, на відміну від громадських організацій, громадські рухи – це структурно неоформлені масові об'єднання громадян і організації різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань, після чого вони або розпадаються, або консолідується в нові політичні партії чи громадські організації.

Основними різновидами громадських рухів нині є: політичні рухи; масові демократичні (рухи за демократичні перетворення, спрямовані на захист прав і свобод людини, антифашистські й антидиктаторські, проти расової та національної дискримінації та ін.); соціальні (локальні) рухи; так звані «нові соціальні рухи», що набули поширення в останні десятиліття (антивоєнний, екологічний, неофеміністський та ін.). Громадські організації і рухи на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку нашої держави є своєрідною сполучною ланкою між політичним і громадянським суспільством, між «низамми» і «верхами». І саме в цьому полягає їх стабілізуюча, інтегративна роль у суспільстві [1].

На міжнародному рівні статус національних організацій, їх загальне поняття, принципи діяльності були визначені на Першій Міжнародній нараді національних установ з прав людини, яка відбулася в Парижі в жовтні 1991 р. у співробітництві з Центром по правам людини ООН та Французькою національною консультативною комісією з прав людини за фінансової підтримки уряду Франції. Рекомендаціями Наради були названі «Принципи щодо статусу комісій та їхня консультативна роль». Однак у 1992 р. Комісія з прав людини надала цим Принципам більш загального значення, назвавши їх

«Принципи щодо статусу національних установ», які згодом у міжнародно-правовій практиці стали відомими як Паризькі принципи. Вказані принципи були схвалені Комісією ООН з прав людини, а згодом – і Резолюцією ГА ООН [2, с. 125].

Паризькі принципи 1991 р. розглядаються як мінімальні стандарти для національних установ. Вони заклали широку нормативну базу щодо статусу, складу та функціонування таких органів. Основна вимога, закладена Паризькими принципами 1991 р., передбачає офіційне створення органів, мандат і повноваження яких мають випливати з конституції та інших законодавчих актів, і які повинні наділятися специфічною компетенцією у сфері захисту та заохочення прав людини [3, с. 48].

Паризькі принципи мають широкий і загальний характер. Вони стосуються всіх національних інституцій з прав людини (НПЛ), незалежно від їхньої структури або типу. Відповідно до них створення національної інституції з прав людини має бути закріплене в Конституції країни або іншому законі, де чітко прописані її роль та повноваження, а подібні інститути повинні мати якомога ширший мандат.

Згідно з цими принципами, НПЛ мають дотримуватися плюралізму та співпрацювати з широким спектром соціальних і політичних груп та інститутів, у тому числі з неурядовими організаціями (НУО), судовими органами, професійними об'єднаннями та державними установами.

У Паризьких принципах зазначено, що НПЛ повинні мати інфраструктуру, яка дозволяє їм виконувати свої функції. Особливого значення надається необхідності відповідного фінансування, щоб НПЛ «були незалежними від уряду та не були об'єктом впливу фінансових важелів, які могли б вплинути на цю незалежність». Різні функції національних організацій описуються в цьому документі як «обов'язки», які містять вказівку на те, що НПЛ зобов'язані займатися цими речами.

Паризькі принципи передбачають, що НПЛ варто вносити до уряду рекомендації та пропозиції щодо різних питань, які стосуються прав людини, у тому числі стосовно тих або інших положень чинних законів і законопроектів, порушень прав людини та ситуацій із правами людини в країні загалом. Вони вимагають, аби національні інституції сприяли розвитку викладання та досліджень у галузі прав людини й організували інформаційно-освітні програми для громадськості.

Паризькі принципи також стосуються методів роботи, а отже, і повноважень НПЛ. Такі організації мають право розглядати будь-яке питання, що підпадає під їхню компетенцію, без дозволу з боку вищих органів влади. Вони уповноважені вислуховувати будь-яку людину або збирати будь-які відомості, якщо це необхідно для розгляду питань, що перебувають у полі їхньої компетенції. Національним інституціям з прав

людини рекомендується поширювати свої рішення та стурбованість тими або іншими проблемами, а також проводити регулярні засідання [4, с. 13-14].

В Україні забезпечення прав і свобод людини і громадянина є одним із основних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення в контексті європейської інтеграції України. Прагнення української держави стати повноправним членом світового співтовариства спрямоване на зміщення векторів діяльності державних органів з метою першочергового забезпечення ними національних конституційних норм та світових стандартів дотримання прав і свобод людини.

Згідно зі ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [5]. Ця стаття розвиває та конкретизує положення ст. 20 Загальної декларації прав людини та ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права щодо свободи асоціацій і передбачає, що право на свободу об'єднання є невід'ємним правом громадян України, яке гарантується Конституцією України. Громадяни об'єднуються в громадські організації на основі єдності інтересів для спільної реалізації своїх прав і свобод та виконання обов'язків. Для нормального функціонування політичної системи суспільства вихідне значення має реалізація права на об'єднання (свобода асоціації) [6, с. 12–13].

З метою реалізації права громадян на об'єднання в Україні було прийнято Закон України «Про об'єднання громадян» 1992 року, який викликав критику міжнародних і національних експертів. У 2008 році Європейським судом з прав людини цей закон був визнаний недемократичним і втратив чинність. 22 березня 2012 року був прийнятий Закон України «Про громадські об'єднання» від № 4572-17, який набув чинності з 1 січня 2013 року. Новий закон докорінно змінив правові та організаційні основи створення, діяльності, припинення громадських об'єднань. Згідно з цим Законом всі діючі громадські організації зобов'язані в п'ятирічний термін привести свої статuti та діяльність у відповідність з новим законом. Такі зміни викликали між лідерами неурядових організацій не менше дискусій, ніж у 2008 році прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» в їхніх акціонерів і директорів.

Новий закон застосовує терміни, відмінні від тих, що закріплені в Законі України «Про об'єднання громадян» 1992 р. Так, загальним поняттям щодо об'єднань, створених для задоволення суспільних потреб без мети отримання прибутку, тепер є «громадське об'єднання» [7, с. 7-8].

Однією з основних новел є надання можливості виступати засновниками громадських об'єднань юридичним особам приватного права – так зване вторинне право на свободу об'єднання (через створення інших

юридичних осіб та колективне членство). Це відповідає європейським тенденціям і є кроком до гармонізації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС. Уявлення про те, що через діяльність юридичних осіб реалізуються права людей, конкретних громадян, давно сприйнято і Європейським судом з прав людини. Таким чином, «юридичні особи приватного права» – не тільки інші громадські об'єднання, а й господарські товариства, кооперативи і т. п. зможуть брати участь в об'єднаннях громадян. Головне, щоб мета і сенс діяльності спілки відповідали відповідному законодавству про неприбуткові організації, а не про підприємницькі товариства.

Як правило, у статутах громадських організацій та благодійних фондів основними видами діяльності визначено представництво інтересів і допомога своїм членам або благодійницька діяльність. Найбільш типовими видами діяльності вітчизняних недержавних організацій (НДО) є захист прав та інтересів певних соціальних груп людей, лобіювання, проведення тренінгів і надання консультацій, просвіта та поширення інформації для населення, вирішення соціальних питань, освітня діяльність.

На 1 січня 2009 р. в Україні було зареєстровано 61 610 громадських організацій, 11 972 – благодійних, 21 828 – релігійних та 4 536 підприємств об'єднань громадян (релігійних організацій, профспілок). Зауважимо, що тільки близько 10 % НДО є реально діючими, а діяльність приблизно 85 % недержавних організацій зосереджена на рівні міст, районів, областей. Нині кількість таких організацій зростає, а однією з причин цього є незадовільна діяльність органів державної влади, тобто органів, які покликані захищати права людини [8].

Так, за даними Інституту соціології НАН України (2012 р.), серед опитаних громадян сумарний рівень недовіри (із формулюваннями «зовсім не довіряю» та «переважно не довіряю») до міліції складав 66,5 %, довіри – 8,8 %, не визначилися 24,6 %; рівень недовіри прокуратурі – 64,7 %, довіри – 8 %, не визначилися 27,1 %; рівень недовіри судам – 66,2 %, довіри – 8,6 %, не визначилися 24,8 %. Разом з тим, в абсолютній більшості громадяни не звертаються до міліції (90,4 % опитаних), суду (91,9 % опитаних), прокуратури (96,3 % опитаних). З решти опитаних звертались, але безрезультатно, до міліції – 7,1 %, прокуратури – 2,1 %, суду – 4,7 %; звертались та отримали допомогу, відповідно, – 2,2 %, 1,2 %, 3,0 %. Так само громадяни здебільшого не звертаються по допомогу до адвокатів (92,6 % опитаних), що може свідчити як про відсутність правовідносин, що вимагають такого звернення, так і про правову некомпетентність громадян або фінансові обмеження.

Опитування, проведене фондом «Демократичні ініціативи» та соціологічною службою Центру Разумкова показово ілюструє, що громадяни вкрай негативно оцінюють діяльність правоохоронної системи в Україні:

діяльність міліції позитивно оцінили 26 % респондентів, негативно – 64 %; діяльність прокуратури – відповідно 23 % і 64 %; діяльність судів – 20 % і 69 %. З іншого боку, проявляється така небезпечна тенденція: частина громадян (19 % опитаних) ставиться до самосуду як до «єдиного способу здійснення правосуддя», значна частина (35 % опитаних) вважає самосуд «загалом неприпустимим, але в окремих випадках виправданим», а 38 % – «неприпустимим».

Однією з ключових проблем в Україні є забезпечення права на правосуддя. Разом з тим, частка невиконання рішень національних судів є надкритичною, оскільки сягає 70 % (за даними Міністерства юстиції України). Це свідчить про те, що навіть після рішення суду добитися правосуддя може лише частина громадян. Крім того, через низький рівень довіри до судової системи в Україні громадяни змушені звертатися до відповідних міжнародних інституцій. Україна є однією з країн, громадяни якої найчастіше звертаються до Європейського Суду з прав людини, при цьому його рішення здебільшого не виконуються. Як наслідок, низькими є позиції України в міжнародних рейтингах при оцінці стандартів дотримання прав людини, подолання корупції та ін. Особливо турбує негативна динаміка цих рейтингів, оскільки вона має не лише репутаційні наслідки, а й економічні, пов'язані з інвестиційною привабливістю країни. У своїх доповідях міжнародні правозахисні організації Human Rights Watch, Amnesty International особливо вказують на недоліки в системі кримінального правосуддя та відсутність гарантій прав затриманих в Україні, застосування тортур щодо затриманих, тиску та переслідування представників ЗМІ та громадських активістів.

Отже те, що органи державної влади не захищають належним чином права громадян, а громадяни здебільшого не звертаються до них у разі порушення своїх прав, становить небезпеку для суспільно-політичної стабільності, оскільки за умови подальшого ослаблення правоохоронної та правозахисної функції органів державної влади розв'язання конфліктів у суспільстві зсувається у позаправовий простір, а суспільна легітимність органів державної влади виявляється під загрозою.

Неурядові правозахисні організації, по-перше, надають ту допомогу, яку не повною мірою надають державні, соціальні інституції, державні правозахисні організації, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, органи юстиції. По-друге, неурядові правозахисні організації здійснюють громадський контроль і вплив на реалізацію державної політики в сфері захисту прав людини. В українському суспільстві помітним є запит на таку діяльність. Так, за результатами дослідження, проведеного у травні 2013 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та соціологічною службою Центру Разумкова, серед опитаних громадян 57,4 % вважають, що громадські організації насамперед мають займатися захистом соціально вразливих груп,

49,7 % – надавати людям юридичну та іншу допомогу в обстоюванні своїх прав, 45,5 % – контролювати діяльність влади тощо.

В Україні традиційно правозахисні організації залежать від зарубіжних донорів та більшою мірою пов'язані як з міжнародними міжурядовими, так і міжнародними неурядовими правозахисними організаціями, ніж із державними правозахисними інституціями. У сприянні захисту прав громадян, що порушуються, неурядові правозахисні організації проводять інформаційно-просвітницькі заходи (які охоплюють більшість регіонів України) широкого спектру, здійснюють моніторингову діяльність у сфері прав людини, надають правову допомогу, долучаються до консультативно-дорадчих форматів взаємодії з органами державної влади.

Значною мірою інформацію про стан забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, небезпечні тенденції та системні порушення надають у своїх моніторингах саме неурядові правозахисні організації та аналітичні центри. Представники правозахисних організацій та рухів та інших інституцій громадянського суспільства стикаються з такою проблемою, як перешкоджання діяльності громадських активістів, журналістів, які привертають увагу громадськості, та позиція яких суперечить інтересам окремих представників органів державної та місцевої влади, комерційних структур. В Україні випадки тиску, побиття, вбивств правозахисників, громадських активістів, журналістів, адвокатів здебільшого не розслідуються. Водночас, притягнення до відповідальності посадових осіб органів державної влади, правоохоронних органів в разі перевищення або зловживання повноваженнями щодо громадян в Україні відстежуються правозахисними організаціями, які відзначають їхню поодинокість.

Моніторингова діяльність поєднується із забезпеченням правового захисту, наданням правової допомоги. Усталеною тенденцією є спрямування особливої уваги правозахисних організацій на найбільш вразливі групи (діти, жінки, важкохворі) та категорії (особи, які перебувають в місцях позбавлення волі) населення. Правозахисні організації разом з іншими інституціями громадянського суспільства забезпечують громадський контроль державної політики у сфері захисту прав людини, сприяючи у такий спосіб коригуванню правозахисної складової державної політики.

Нині в консультаціях з громадськістю за спільної участі органів державної влади та структур громадянського суспільства наявні приклади та виразні тенденції як поєднання таких зусиль, так і відкритого протистояння. В Україні створюються інфраструктура для співпраці держави з громадським сектором у сфері захисту прав людини, відповідна основа для функціонування спільних органів, застосування механізмів та процедур громадського контролю, антикорупційної експертизи та експертизи проектів нормативно-правових актів. Діють спільні консультативно-дорадчі органи, громадські ради (при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини,

Міністерстві внутрішніх справ, Міністерстві юстиції). Разом з тим, у середовищі правозахисних організацій ініціативи створення органів, формально незалежних, але де-факто підпорядкованих органам державної влади, викликає певне застереження з точки зору ефективності функціонування.

Присутність представників правозахисних організацій в складі громадських рад, їх комісій, робочих груп, які опікуються проблемами захисту прав людини є необхідною умовою ефективності та легітимності їх функціонування. Втім, потенціал результативності використання цих механізмів в правозахисній площині не використаний, з огляду на часто формальний підхід до таких інституційних форм співпраці як з боку органів державної влади, так і з боку громадського сектору [9]. Серед громадських організацій особливе місце займають правозахисні організації. Деякі науковці зазначають, що саме в таких організаціях представлена в найбільш чистому вигляді громадська ініціатива [53, с. 192].

Соціальна роль ПГО як громадського контролера в галузі реалізації, охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина полягає в наступному:

- сприяння у реалізації прав та свобод людини;
- забезпечення захисту порушених прав та свобод людини;
- участь у подальшій розбудові громадянського суспільства;
- контроль за виконанням державою (у тому числі її органами, установами та посадовими особами) своїх зобов'язань перед суспільством;
- забезпечення психологічно сприятливих умов для позитивної стабільності суспільних відносин;
- сприяння підвищенню рівня правової культури населення;
- сприяння покращенню загальних процесів правового виховання різних верств населення [6, с. 20–26].

Висновки. Таким чином громадські правозахисні організації покликані розв'язувати такі завдання:

1. Захищати права людини і основоположні свободи, закріплені в Конституції і національному законодавстві (включаючи міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана парламентом);

2. Бути джерелом інформації про права людини для народу та органів влади, підвищувати рівень освіченості в галузі прав людини, заохочувати становлення цінностей і розвиток настанов, що сприяють повазі до прав людини та їхньому усвідомленню;

3. Аналізувати стан з правами людини у своїй країні та її окремих регіонах.

Функціональне значення суспільно-політичних рухів багатогранне, а їхня роль у структуруванні політичної системи в різних державах неоднакова. У державах з демократичними режимами громадсько-політичні рухи є необхідним компонентом політичної системи. У таких країнах вони

виступають своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб, яке адресується державним інститутам. У демократичних державах громадсько-політичні рухи виступають важливим інституціональним каналом залучення людей до політики, формування правлячої еліти, а іноді й розроблення державної політики і, навіть, її втілення в життя.

Список використаних джерел:

1. Політологія : підручник / Дзюбко І. С., Левківський К. М., Андрущенко В. П. — К.: Вища школа, 1998. — 304 с.
2. Национальные учреждения, занимающиеся поощрением и защитой прав человека : Резолюция Комиссии ООН по правам человека 1992/54 от 3 марта 1992 г. : доклад Комиссии по правам человека на ее сорок восьмой сессии (27 января – 6 марта 1992 г.) (E/1992/22 E/CN.4/1992/84, 7 May 1992). — С.118–120 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/196/08/pdf/N9219608.pdf>.
3. Бурлак О. В. Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / Оксана Василівна Бурлак. — К., 2010. — 254 с.
4. Оцінка ефективності національних інституцій з прав людини / Харківська правозахисна група. — Х.: Права людини, 2009 р. — 72 с.
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
6. Темех І. Т. Конституційно-правовий статус правозахисних громадських організацій: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Ігор Теодозійович Темех. — К., 2010. — 203 с.
7. Лациба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» / М. В. Лациба, А. О. Шимчук. — К. : Незалежний центр політичних досліджень, 2013. — 66 с.
8. Сивак А. В. Роль недержавних організацій у системі надання соціальних послуг в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=271:2013-04-04-05-55-07&catid=40:2013-01-08-19-57-05&Itemid=43.
9. Палій Г. О. Щодо здійснення правозахисної функції організаціями громадського суспільства : аналітична записка Нац. ін-ту стратегічних досліджень при Президентові України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1283>.